

Розділ III. Психологічні особливості фахової підготовки та професійної діяльності практичних психологів та вчителів у закладах освіти

УДК 159.923

Власенко О. С.

Сучасні парадигми дослідження рольової структури особистості майбутнього психолога

Анотація. У статті проаналізовано сучасні теоретичні підходи до розуміння рольової структури особистості. Визначено основні характеристики цього феномену, показано зв'язок між рольовою структурою та ступенем рольової компетентності особистості майбутнього психолога. Обґрунтована, на основі емпіричного дослідження, необхідність створення програми розвитку професійних ролей майбутнього психолога, адекватних змісту його професійної діяльності.

Ключові слова: роль, рольова структура особистості, рольові теорії особистості, рольова компетентність, рольова рефлексія, рольова глибина, широта рольового репертуару.

Власенко Е. С. Современные парадигмы исследования ролевой структуры личности будущего психолога

Аннотация. В статье проанализированы современные теоретические подходы к пониманию ролевой структуры личности. Определены основные характеристики этого феномена, показана связь между ролевой структурой и степенью ролевой компетентности личности будущего психолога. Обоснована, на основе эмпирического исследования, необходимость создания программы развития профессиональных ролей будущего психолога, адекватные содержанию его профессиональной деятельности.

Ключевые слова: роль, ролевая структура личности, ролевые теории личности, ролевая компетентность, ролевая рефлексия, ролевая глубина, широта ролевого репертуара.

Vlasenko E. S. Modern paradigms research of the personal role structure of a future psychologist

Annotation. The article analyzes modern theoretical approaches to the understanding of the personal role structure. The basic characteristics of this phenomenon are determined, the connection between role structure and degree of personal role competence of the future psychologist is shown. Based on empirical research, justified the need to create a program for the development of professional roles of the future psychologist, adequate to the content of his professional activities.

Key words: role, personal role structure, role-play theories of personality, role-play competence, role-play reflection, role-play depth, role-play repertoire.

Постановка наукової проблеми. Будь-яка поведінка людини починається з ролі, яку вона реалізує в конкретному соціально-культурному просторі. Таким чином, людина може оцінювати і пізнавати себе, визначаючи свою місце в

конкретному середовищі, після чого контролює, спрямовує і коректує власну поведінку у відповідності з очікуваннями соціального оточення. Цей процес проходить індивідуально в кожному окремому випадку і залежить виключно від психологічних якостей особистості, які піддаються впливу професійно-виробничого та соціального середовища.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій показав, що поняття «роль» використовується у соціальному, соціально-психологічному та в особистісному аспектах. В ньому виражається психологія й форми поведінки, характерні для людини залежно від того, яке положення в суспільстві чи в соціальній групі вона займає (Р. Немов, Г. Андрєєва, Т. Шибутані, П. Горностай). Саме тут відображаються індивідуальні особливості особистості, взаємодія зовнішніх і внутрішніх факторів її розвитку, кореляція ролей як основних компонентів рольової структури.

У наукових дослідженнях останніх років зазначено, що роль – це функціональна форма, динамічний аспект статусу, паттерн поведінки, модель поведінки, що приймається в ситуації взаємодії з іншими (Г. Андрєєва, О. Андрієнко, П. Горностай, Д. Леонтєв, В. Мясичев, Т. Шибутані).

Яскравим прикладом такої взаємодії може бути діяльність психолога, в ході якої він виконує безліч ролей та функцій, що становлять сукупність паттернів його поведінки. Будь-яку роль можна вивчати лише як аспект цілісної поведінки. Засвоюючись і приймаючись особистістю, роль стає невід'ємною складовою особистісної структури людини (її змістовної характеристики). А в нашому випадку, складовою рольової структури особистості майбутнього психолога.

Тому проблема формування професійних якостей, визначення основних функцій та ролей майбутнього психолога, які він виконує в ході професійної діяльності, набуває сьогодні особливої актуальності.

Метою статті є дослідження різних підходів до визначення рольової структури особистості майбутнього психолога та шляхи її формування.

Основний виклад матеріалу. Аналіз зарубіжних та вітчизняних досліджень засвідчує відсутність єдиного погляду на визначення ролі. З цього приводу вітчизняний психолог І. С. Кон пише: «Поняття ролі, яке широко використовується суспільствознавцями, дуже багатозначно. У повсякденній свідомості роллю називається такий аспект поведінки, діяльності особи, який є для неї неорганічним, переживається як щось зовнішнє, несправжнє, відмінне від її “справжнього я”...“бути в ролі” –значить прикидатися, грати, усвідомлювати штучність своєї поведінки» [3]. А в науковій літературі, як зазначає Г.Пейдж «визначення варіюють від досить розпливчастого формулювання ролі як суми культурних кліше, що асоціюють з певним статусом, від розгляду ролі як ряду очікувань по відношенню до особи, що займає певна позицію, до більш вузької концепції ролі як низки прав і обов'язків» [4].

Б. Бідл визначає п'ять найбільш значущих рольових теорій: функціональну рольову теорію (Р. Лінтон, Т. Парсонс), структурну рольову теорію (Р. Берт, М. Мендел, Х. Уайт, С. Уайншіп), організаційну рольову теорію (Н. Гросс, Р.Л. Кан,

М. Ван-Селл), когнітивну рольову теорію (Я.Л. Морено) та теорію символічного інтеракціонізму (Дж. Г. Мід, Ч.Х. Кулі, Г. Блумер, Т. Шибутані та ін.) [7].

В рамках функціональної теорії ролі розглядались як соціальні функції, узагальнені нормативні очікування, які пояснюють типові форми поведінки людей, що посідають відповідні соціальні позиції у соціальній системі стосунків.

Соціальні структури, які є стійкими організаціями людей, розглядає структурна рольова теорія. Цим «структурам» відповідають аналогічні взірці поведінки («ролі»), що виконуються іншими людьми в цих організаціях.

В основі організаційної рольової теорії лежать емпіричні дані, отримані на базі формальних організацій (цілеспрямовані, ієрархічні соціальні системи). Представники цієї теорії наголошують на тому, що ролі, прийняті у таких організаціях, пов'язані з ідентифікованими соціальними позиціями та породжуються нормативними очікуваннями. Проте норми та правила поведінки можуть відрізнити індивідів, а можуть віддзеркалювати як офіційні вимоги організацій, так і вплив неофіційних груп. Відіграючи неоднозначні ролі, індивід приходить до рольового конфлікту, який створює напруження та потребує вирішення.

В основі когнітивної рольової теорії лежить ідея про вивчення відношень між рольовими очікуваннями та поведінкою людини. Представники цієї теорії наголошують на тому, що особливої уваги потребують соціальні умови, які викликають очікування.

Теорія символічного інтеракціонізму містить найбільш повне уявлення про особистість та її ролі. У межах даної теорії розглядались питання Я-концепції та рольової ідентичності з точки зору їх символічного змісту. Найбільш вагомим внеском теорії інтеракціонізму виступило визначення категорії самості людини.

Отже, соціальні ролі представниками рольового підходу розглядаються у трьох аспектах, взаємозв'язок яких становить рольовий механізм особистості: 1) соціологічному – як система рольових очікувань; 2) соціально-психологічному – як реалізація міжособистісної взаємодії; 3) психологічному – як внутрішня уявна роль, яка не обов'язково реалізується в рольовій поведінці, але впливає на неї.

Одним з перших, хто зробив спробу систематизувати ролі, був Т. Парсонс. Він вважав, що кожна роль характеризується:

- емоційністю – одні ролі вимагають емоційної стриманості, інші – розкутості;
- способом одержання – одні пропонуються, інші завойовуються;
- масштабом – частина ролей сформульована і строго обмежена, інша – розмита;
- нормалізацією – дія в строго встановлених правилах, або довільно;
- мотивацією – на особистий прибуток, на загальне благо.

Аналізуючи соціальні ролі, які виконують працівники освіти, Л. М. Карамушка пропонує об'єднати їх у дві основні групи:

- професійно-функціональні – ролі, які пов'язані з виконанням працівниками професійної діяльності (навчальної, виховної, організаційної);

- інші соціальні ролі, визначені активністю працівників у інших сферах життєдіяльності (сімейній, побутовій, громадській, спортивній) і залежні від соціальної активності працівників, їх включення у різного роду соціальні зв'язки.

Крім того, автор виділяє і інші характеристики, які можуть набувати професійно-функціональні та інші соціальні ролі, а саме :

- активність чи латентність (актуалізованість або не актуалізованість ролі в даний конкретний момент);
- довготривалість чи ситуативність (роль виконується впродовж усього життя або лише в конкретній ситуації);
- формальність чи неформальність (приналежність ролі до формальних або неформальних структур);
- груповий чи індивідуальний характер ролі (яка виконуються групою або окремою особою) [5, 6].

Таким чином, незважаючи на формальні вимоги до виконання соціальної ролі, – зазначається в роботах Е. Берна, М. І. Бобнєва, Т. Шибутані, – об'єкт (людина) може варіювати свою поведінку у достатньо широкому діапазоні, тим самим проявляючи свої індивідуальні особливості. Міжособистісні ролі визначені місцем суб'єкта в міжособистісних стосунках.

Рольовий підхід до соціальної психології особистості представлено в працях українських психологів П. П. Горностая, Т. М. Титаренко та ін. Згідно з думкою П. П. Горностая, вирішальним в рольовій теорії особистості є поняття локус рольового конфлікту, що визначає основну стратегію поведінки особистості в умовах рольового розвитку. Автор також приділяв багато уваги рольовим характеристикам особистості, серед яких чільне місце займає запропонований ним термін «рольова компетентність». Він визначив рольову компетентність як здатність особистості розв'язувати життєві проблеми, пов'язані з рольовою поведінкою, з функціонуванням життєвих ролей. Вона включає здатність оперативно володіти своїми психологічними ролями, бути повноправним суб'єктом цих ролей, включати рольову поведінку в процес власної життєдіяльності й життєтворчості, що сприяє гармонійній рольовій самореалізації. Рольову компетентність можна розглядатися не просто як функціональну надбудову над особистістю, а як інтегральну характеристику самої особистості [1, 2]. У структуру рольової компетентності дослідник включає:

- рольову варіативність, тобто різноманітність репертуару ролей особистості, багатство її рольової поведінки;
- рольову гнучкість як уміння легко переходити від однієї ролі до іншої (багато хто не може пристосуватися до нових соціальних ролей, «застряє» на окремих ролях);
- рольову глибину, тобто розвиненість глибинної структури ролей, рольове переживання, що є показником включеності ролі в життя людини;
- рольову рефлексію як здатність до рольової децентрації та прийняття ролі інших (протилежна риса трактується як рольовий егоцентризм).

Отже, професійні ролі, що об'єднуються у рольову структуру, визначають рольову своєрідність особистості психолога, ступінь його ролевої компетентності, впливають на міжособистісні взаємини в конкретній ситуації та на зміст професійної діяльності.

У зв'язку з цим, особливого значення набуває аналіз емпіричних даних, отриманих нами в ході пілотажного дослідження щодо виявлення переліку ролей у майбутніх практичних психологів, адекватних змісту їх професійної діяльності.

В опитуванні взяли участь студенти II курсу, спеціальності «Практична психологія» психолого-педагогічного факультету. Результати дослідження показали, що майже всі респонденти надають перевагу особистістній сфері щодо характеристики власних моделей поведінки (ролей). Так, 100 % опитуваних характеризують себе з позиції друга; 90 % ідентифікують себе з роллю доньки/сина; 70 % - віддають перевагу ролі сестри/брата. А стосовно професійного спрямування, нами були виявлені несподівані результати, а саме: ролі майбутнього психолога віддають перевагу лише 40 % досліджуваних.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проаналізовано сучасні теоретичні підходи до розуміння ролі як невід'ємної складової рольової структури майбутнього психолога. Визначено важливість та необхідність розвитку професійних ролей як запоруки здійснення успішної професійної діяльності та рольової самореалізації особистості майбутнього психолога. Перспективні напрями дослідження ми вбачаємо в розробці програми розвитку професійних ролей майбутнього практичного психолога, адекватних змісту його професійної діяльності.

Список використаної літератури

1. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход к социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К.: Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
2. Горностай П. П. Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого світу особистості // Психологічні перспективи. – 2004. – № 6. – С. 23-35.
3. Гройсман А. Л. Проблемы ролевой психотерапии / А. Л. Гройсман // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М.: Наука, 1979. – 206 с.
4. Имидж лидера : психологическое пособие для политиков / Под ред. Е. В. Егоровой-Гантман. – Москва : О-во "Знание" России, 1994. – 264 с.
5. Мірошник З. М. Модель рольової структури особистості вчителя/ З. М. Мірошник // Науковий часопис НПУ імені Н.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: зб.наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – №30(54). – С. 116-122.
6. Мірошник З. М. Рольова структура особистості вчителя початкових класів: [Монографія] / З. М. Мірошник. – Харків: ХНПУ, 2011. – 306 с.
7. Мірошник З. М. Методи дослідження рольової структури особистості вчителя : навч.-метод. посібник / З. М. Мірошник. – Кривий Ріг : Видавець Роман Козлов, 2014. – 152 с.